

Moraliteit en politieke attituden bij jongeren. Een bijdrage aan de politieke pedagogiek*

M H VAN IJZENDOORN

Vakgroep Algemene Pedagogiek Rijksuniversiteit Leiden,
Postbus 9507, 2300 RA Leiden

Samenvatting

In deze studie wordt de samenhang onderzocht tussen niveau van morele argumentatie en politieke attituden zoals houding tegenover kernbewapening, sexisme, minderheden, en autoritarisme. Onder 46 HAVO scholieren in de leeftijd van 16 jaar is een vragenlijstonderzoek uitgevoerd en een gedeelte van de jongeren is geïnterviewd over de achtergronden van hun antwoorden in het kwantitatieve onderzoek. De volgende schalen zijn gebruikt: de 'Sociomoral Reflection Objective Measure', de 'Inventory of Nuclear War Attitudes', de Slade & Jenner schaal, een ethnocentrisme schaal, en de bewerkte versie van de F-schaal. In een multivariabele analyse bleken met name bezorgdheid over kernbewapening en ethnocentrisme met niveau van morele argumentatie samen te hangen. De kwalitatieve gegevens laten zien dat jongeren die op een laag niveau van morele argumentatie over morele dilemma's reflecteren, zich weinig inlevend, afstandelijk opstellen tegenover de kernwapenwedloop en de minderhedenproblematiek. Ze bedienen zich bij voorkeur van politieke slogans. Jongeren daarentegen met een wat hoger niveau van morele argumentatie slagen er wel in dergelijke politieke problemen vanuit een persoonlijk perspectief te bezien.

De politieke pedagogiek is erop gericht de psychologische en pedagogische condities te achterhalen waaronder sommige individuen wel, en anderen niet aanspreekbaar zijn voor anti-democratische tendensen en invloeden (Van IJzendoorn, 1985). Individuele verschillen

in aanspreekbaarheid voor antidemocratische tendensen zijn niet volledig te herleiden tot verschillen in maatschappelijke positie (Adorno et al., 1950), zodat naar aanvullende verklaringen op het vlak van opvoeding, persoonlijkheid en cognities moet worden gezocht. Een belangrijke factor zou in dit verband de morele cognitie kunnen zijn. We doelen hierbij op moreel argumenteren, zoals dit wordt bestudeerd in de cognitieve ontwikkelingstheorie van Piaget (1973) en Kohlberg (1984).

In een moreel conflict moeten de perspectieven van de verschillende partijen tegen elkaar afgewogen worden. Onderzoek heeft uitgewezen dat individuen sterk van elkaar verschillen in de wijze waarop de verschillende partijen en zienswijzen in het geding komen. Sommigen zijn alleen in staat te letten op de mogelijke consequenties voor zichzelf in termen van beloning of straf (pre-conventioneel niveau). Andere beoordelen een moreel conflict vooral vanuit 'legalistisch' perspectief: wat is toelaatbaar binnen de groep of het samenlevingsverband waarin men zich bevindt (conventioneel niveau). Weer anderen kunnen zich aan dergelijke conventies onttrekken, en zich vanuit een 'sociaal-contract' perspectief voorstellen welke ethische uitgangspunten het leven in sociaal verband mogelijk maken, en hoe deze leiden tot een beslissing in een moreel conflict (post-conventioneel niveau).

Morele conflicten worden gekenmerkt door belangentegenstellingen tussen individuen; bij politieke conflicten is vaak sprake van belangentegenstellingen tussen instituties. Het is echter niet ondenkbaar dat men bij het voeren

van een politieke discussie gebruik maakt van morele argumenten, naast informatie over de politieke instituties in kwestie. Het belang van Kohlbergs theorie van morele argumentatie berust op het feit 'that morality is at the very crux of political philosophy. While Kohlberg avoids an exact definition of morality, he does characterise it by the concept of justice, loosely defined as 'giving each person his due'. But this is also the main purpose of political systems. Their existence ideally serves the function of distributing the goods and services of society in a just manner' (Candee, 1974, p. 621; zie ook Weinreich-Haste, 1986). Met name Habermas (1976) heeft moreel argumenteren onderkend als een belangrijke voorwaarde voor het ontstaan van communicatieve competentie die leidt tot een optimale, rationele politieke discours.

De idee van een samenhang tussen morele argumentatie en politieke attitudes, c.q. aanspreekbaarheid voor antidemocratische tendensen, is leidraad geweest bij een aantal empirische studies (Van IJzendoorn, 1985; 1986; 1987). Deze studies waren erop gericht te onderzoeken welke samenhang bestaat tussen niveau van morele argumentatie en houding tegenover kernbepaling (van IJzendoorn, 1985, 1987), houding tegenover sexismen (Van IJzendoorn, 1986), en houding tegenover minderheden (Van IJzendoorn, 1988) in groepen scholieren en studenten. Ook is de relatie tussen autoritarisme en morele argumentatie onderzocht omdat een verband tussen persoonlijkheid en (morele) cognitie werd verondersteld (Van IJzendoorn, 1985; 1988). Deze studies leverden in feite een eenduidige conclusie op: er is een sterke samenhang tussen morele argumentatie en de genoemde politieke attitudes. Jongeren met een meer naar postconventionaliteit neigende morele argumentatie toonden zich bezorgder over de voortschrijdende wapenwedloop, waren sterker gekant tegen sexistische vooroordelen omtrent de positie van de vrouw in onze samenleving, en bleken minder ethnocentrische ideeën te hebben over minderheden in Nederland zoals de 'gastarbeiders'. De studies ondersteunden dus de gedachte dat morele argumentatie de harde, cognitieve kern van politieke overtuigingen is, en dat politiek-

pedagogische beïnvloeding van deze overtuigingen hiermee rekening dient te houden. Of zoals we in een ander verband stelden: politieke vorming zal tenminste ook gedeeltelijk morele opvoeding moeten zijn (Van IJzendoorn, 1983).

De hier gerapporteerde studie sluit nauw aan bij de hiervoor besproken onderzoeken. Uitgangspunt en instrumentarium is grotendeels gelijk. Deze studie verschilt echter van voorgaande op twee punten. Ten eerste zijn in onderhavig onderzoek alle politieke attitudes waarnaar we in het verleden afzonderlijk onderzoek deden, tezamen opgenomen zodat ook rekening gehouden kan worden met onderlinge verbanden, bijvoorbeeld tussen houding tegenover sexismen en tegenover minderheden. Ten tweede zijn in dit onderzoek niet alleen data verzameld met behulp van gesloten vragenlijsten en tests maar is tevens geprobeerd kwalitatief materiaal bijeen te brengen via half-gestructureerde interviews met een aantal jongeren uit de steekproef. In deze interviews zijn de vragenlijsten over politieke thema's leidraad geweest. We hebben geprobeerd achtergronden en redenen voor bepaalde politieke standpunten te belichten, om zodoende meer inzicht te verwerven in de argumenten die jongeren naar voren brengen in een politieke discussie. Het kwalitatieve materiaal kan een illustratie betekenen van de kwantitatieve verbanden tussen diverse variabelen in deze studie.

Methode

Proefpersonen. Een groep van 46 Havo scholieren in de leeftijd van 16 jaar ($SD = 1.0$) vulden tests en vragenlijsten compleet in.¹ Het betrof hier een groep van 16 jongens en 30 meisjes die allen de Nederlandse nationaliteit hadden en van wie één persoon in het buitenland is geboren. De gemiddelde sociaal-economische status van de vaders van deze scholieren is 4 ($SD = 1.5$) op een schaal van 1 (ongeschoolde arbeider) tot 6 (academische beroepen). SES werd vastgesteld aan de hand van de ITS beroepenklapper (Van Westerlaak, Kropman, & Collaris, 1975). 54% Van de scholieren is RK, 22% protestant, 4% behoort tot een andere kerkelijke groepering, en 20% is niet-gelovig.

Tabel 1: Gemiddelden, standaardafwijkingen, minimum en maximum scores en alpha betrouwbaarheden van de onderzoeksinstrumenten (n = 46)

Variabelen	M	SD	Min-Max	Alpha
Morele argumentatie ¹	322.1	39.22	226-406	.71
Kernbewapening ²	103.4	20.08	60-156	.77
Sexisme ³	60.7	10.14	32-78	.90
Ethnocentrisme ⁴	45.7	9.12	26-66	.83
Autoritarisme ⁵	42.9	7.96	24-70	.81

1 hoe hoger de score, hoe hoger het niveau van morele argumentatie;

2 hoe hoger de score, hoe bezorgder de respondent over kernbewapening;

3 hoe hoger de score, hoe minder sexistisch;

4 hoe hoger de score, hoe ethnocentrischer de respondent;

5 hoe hoger de score, hoe autoritairder de respondent.

Bijna de helft van de proefpersonen heeft zich nog niet vastgelegd op een politieke partij of zou niet stemmen (47%; 31% spreekt zich uit voor het CDA, 11% voor de PvdA/D66, en 11% voor de VVD.

Procedures. Het kwantitatieve gedeelte van het onderzoek omvatte een vragenlijst waarin operationalisaties zijn opgenomen van morele argumentatie, bezorgdheid over kernbewapening, sexisme, ethnocentrisme en autoritarisme. Ook werden vragen gesteld over achtergrondgegevens. Vragenlijsten en test zijn tijdens 2 lesuren maatschappijleer ingevuld. Het kwalitatieve onderzoek is uitgevoerd onder 19 jongeren geselecteerd op grond van hun relatief rechtse (6 personen) of relatief linkse (7 personen) opstelling, aangevuld met 6 respondenten die onzeker waren over hun politieke voorkeur. In het halfgestructureerde interview zijn de belangrijkste vragen besproken uit de vragenlijsten voor bezorgdheid over kernbewapening, sexisme, ethnocentrisme en autoritarisme. De interviewer (Ciska Dijkstra) probeerde vooral de motieven of redenen voor bepaalde antwoorden op de vragenlijst te achterhalen. De gesprekken vonden op school plaats, in een rustige spreekkamer tijdens een tussenuur of in de pauze. De interviews duurden gemiddeld ongeveer 45 minuten en werden op band opgenomen. De banden zijn integraal uitgeschreven. *Morele argumentatie.* De 'Sociomoral Reflection Objective Measure' ofwel SROM (Gibbs, Arnold,

Morgan et al., 1984) is een meervoudige keuzetekst voor morele argumentatie over twee klassieke morele conflicten: het Heinz-dilemma, en het vader-en-zoon dilemma. Zie Tabel 1 voor gemiddelde score, standaardafwijking, minimum en maximum, en alpha betrouwbaarheid van de SROM in deze studie.

Bezorgdheid over kernbewapening. De 'Inventory of Nuclear War Attitudes' ofwel INWA (Grue-neich, Weldon, & Zecker, 1983) bestaat uit een 24-tal uitspraken over kernbewapening. De respondent kan via een 9-puntsschaal hierop reageren met instemming of afwijzing.

Sexisme. Een gereviseerde Nederlandse 20-itemsversie van de Slade en Jenner schaal (1978) werd gebruikt om de mate vast te stellen waarin respondent de vrouw gelijkwaardig acht aan de man, in het gezins-, beroeps- en maatschappelijk leven (Hubbard, Van IJzendoorn, & Tavecchio, 1982).

Ethnocentrisme. De schaal voor ethnocentrisme is gevalideerd door De Jong & Van Toorn (1984) en omvat 16 items waarop de respondent met een van de vijf antwoordalternatieven afwijzend dan wel instemmend kan reageren.

Autoritarisme. Een aangepaste, door Roe (1972) voor Nederland gevalideerde versie van de F-schaal (met 14 items) is gebruikt om autoritarisme te meten, dit in navolging van recente ervaringen van Hagendoorn & Janssen (1983) met dit instrument.

In Tabel 1 zijn nadere gegevens opgenomen.

Tabel 2: Pearson correlaties tussen argumentatie, bezorgdheid over kernbewapening, sexismen, ethnocentrisme, en autoritarisme (n = 46)

Variabelen	1	2	3	4	5
1. Morele argumentatie	-				
2. Kernbewapening	.53**	-			
3. Sexisme	.31*	.19	-		
4. Ethnocentrisme	-.34*	-.21	-.45**	-	
5. Autoritarisme	-.06	-.17	-.43**	.12	-

* p < .05

** p < .01 (tweezijdige toetsing)

Resultaten

Kwantitatieve gegevens

De resultaten zullen in twee gedeelten worden gepresenteerd. Eerst vermelden we de kwantitatieve uitkomsten, en vervolgens wordt een selectie van het kwalitatieve materiaal weergegeven. De kwantitatieve uitkomsten convergeren sterk met de theoretische verwachting dat morele argumentatie een belangrijke factor is in politieke attitudes. In Tabel 2 is een overzicht gegeven van de correlaties tussen de belangrijkste variabelen in dit onderzoek.

Van de achtergrondvariabelen *sexe*, leeftijd en SES correleerde alleen *sexe* met bezorgdheid over kernbewapening significant positief (.32): meisjes zijn bezorgder over kernbewapening dan jongens. Verder ontbraken significante samenhangen met de in tabel 2 genoemde variabelen. Uit tabel 2 blijkt dat morele argumentatie significant correleert met drie van de vier overige variabelen. Deze drie zijn de politieke attitudes tegenover kernbewapening, sexismen en minderheden. De verbanden gaan in de verwachte richting: hoe hoger het niveau van morele argumentatie, hoe bezorgder de respondent over de kernbewapening is, hoe minder ethnocentrisch zijn/haar standpunt tegenover minderheden is, en hoe minder sexistisch zijn/haar oordeel over gelijkwaardigheid van vrouwen. Morele argumentatie blijkt dus nauw samen te hangen met het oordeel over politiek brandende kwesties als kernbewapening, minderheden en vrouwenemancipatie.

Autoritarisme hangt veel minder sterk samen met deze politieke attitudes. Het is opmerkelijk dat autoritarisme niet alleen geen verband vertoont met morele argumentatie en bezorgdheid over kernbewapening, maar ook niet met ethnocentrisme, hoewel de F-schaal juist was ontworpen om latent racisme op het spoor te komen. In een tweetal eerdere onderzoeken (Van IJzendoorn, 1988) is wel degelijk een sterke samenhang tussen autoritarisme en ethnocentrisme aangetroffen, alsmede een verband tussen eerstgenoemde variabele en morele argumentatie. Wellicht is de F-schaal in deze onderzoeksgroep minder valide, hoewel daarvoor geen duidelijke redenen aangegeven kunnen worden. Wel hangt autoritarisme in dit onderzoek sterk samen met sexismen, en wel in een verwachte richting: hoe meer autoritair de respondent is ingesteld, hoe meer sexistisch zijn/haar opstelling is. Ook correleert sexismen sterk met ethnocentrisme, eveneens in de verwachte richting: hoe meer ethnocentrisch, hoe sexistischer de respondent is.

Overigens wordt op twee plaatsen zichtbaar dat we in dit onderzoek niet een amorfe cluster politieke attitudes meten waarop iedere respondent meer of minder links, cq. rechts reageert. In dat geval zouden alle variabelen hoog negatief of positief met elkaar hebben moeten correleren. We zien echter dat bezorgdheid over kernbewapening niet veel te maken heeft met sexismen of ethnocentrisme. Dit argument wordt nog versterkt door een multivariate analyse waarbij ook de mogelijk onderliggende gemeenschappelijke factor, politieke positie op

Tabel 3: Multiple regressie op morele argumentatie (n = 46)

Voorspeller	Morele argumentatie ¹				
	Beta	T	P	r	rp
1. SES	-.26	-2.2	.04	-.25	-.32
2. Kernbewapening	.47	3.8	.00	.53	.51
3. Ethnocentrisme	-.26	-2.1	.04	-.34	-.31

1) $R = .63$; $R^2 = .40$; $F(3,42) = 9.44$; $p < .001$

het links-rechts continuüm, in beschouwing is betrokken en geen effect bleek te sorteren.

De multivariate regressie (met terugwaartse selectie van predictoren) is uitgevoerd op morele argumentatie, met als voorspellers de achtergrondvariabelen *sexe*, *leeftijd*, *SES* en *politieke positie*, alsmede de vier variabelen: *bezorgdheid over kernbewapening*, *sexisme*, *ethnocentrisme* en *autoritarisme*. De uitkomst van deze multivariate analyse is weergegeven in Tabel 3.

Uit Tabel 3 blijkt dat van de politieke attitudes met name de bezorgdheid over kernbewapening en ethnocentrisme sterke samenhang met morele argumentatie blijven vertonen, ook in multivariaat perspectief, en in de verwachte richting. De achtergrondvariabele *SES* die biviaat niet significant correleerde met het criterium, blijkt nu wel een significante bijdrage aan de voorspelling te leveren. De partiële correlatie is $-.32$; dit duidt erop dat wanneer de overige variabelen onder controle gehouden worden, de tendens aanwezig is dat scholieren uit hogere sociale milieus een wat lager niveau van morele argumentatie hebben, en omgekeerd, dat scholieren uit de wat lagere sociale milieus een wat hoger niveau van morele argumentatie bereiken. De samenhang van morele argumentatie met *sexisme* verdwijnt in multivariaat opzicht, waarschijnlijk vanwege de sterke samenhang met ethnocentrisme dat wel voorspellende waarde blijft behouden.

Kwalitatieve gegevens

Omdat de multivariate analyse heeft uitgewezen dat met name bezorgdheid over kernbewapening

en ethnocentrisme samenhangen met niveau van morele argumentatie zullen we deze samenhangen illustreren door middel van kwalitatief materiaal. Voor beide verbanden hebben we twee interviewfragmenten geselecteerd van respondenten die zowel op morele argumentatie extreem scoorden, als op de politieke attitude in kwestie.² De vier respondenten die op deze wijze zijn geselecteerd, hadden het volgende score-patroon op de belangrijkste variabelen (zie Tabel 4). Ter illustratie van de samenhang tussen morele argumentatie en bezorgdheid over kernbewapening geven we hier fragmenten weer uit de interviews met Karel en Karin. Zoals uit Tabel 4 blijkt is Karel 17 jaar en komt uit een hoger milieu. Hij scoorde 246 op de *SROM* en was daarmee één van de laagste scoorders. Ook zijn score op de schaal 'bezorgdheid over kernbewapening' is een van de laagste (78). Karin is 16 jaar en komt ook uit een hoger milieu. Zij scoorde 330 op de *SROM*, dat is ruim boven het gemiddelde van 322 in deze groep. Zij scoorde hoog op de schaal voor bezorgdheid over kernbewapening (131 bij een gemiddelde van 103).

Karel antwoordt op de vraag of hij op de hoogte is van de mogelijke gevaren van een kernoorlog: 'Ik denk, ja, redelijk. Niet echt overdreven maar ook niet echt dat ik niets weet'. Op de vraag welk idee hij heeft van de gevolgen van een kernoorlog antwoordt hij: 'Ik denk dat als iemand ermee begint, dat de ander net zo hard weer terug gaat beginnen te schieten. Ik denk gewoon dat het een paar seconden is, en dat iedereen gewoon weg is. Dat alles gewoon ja helemaal weg is... (dat) de hele wereld dan vergaat, ja'.

Tabel 4: De vier respondenten uit het kwalitatieve onderzoek getypeerd naar hun scores op diverse variabelen

Respondent nummer	Scores ¹						
	leeftijd	SES	SROM	Sexisme	Kernbew.	Ethno.	Aut.
43. Karel	17	6	246	59	78	31	45
54. Karin	16	6	330	45	131	54	43
55. Corrie	15	2	246	67	64	58	40
47. Coby	14	5	346	72	133	33	40

1) Zie Tabel 1 voor de gemiddelen van de totale groep.

Karel vindt het evenwicht in aantallen kernwapens tussen de twee supermachten heel belangrijk om een kernoorlog te voorkomen. Hij vindt weliswaar dat 'kernwapens dat is heel erg. Ik vind dat ze allemaal moeten verdwijnen maar ik vind wel dat evenwicht belangrijk is. In de wereld, wat kernwapens betreft. Als je ze dan zelf hebt, ja, nou ja, om het evenwicht te bewaren, ... vind ik dat Nederland ze dan ook nodig heeft'. Kernwapens kunnen ook voorkomen dat een conventionele oorlog ontstaat. Naar aanleiding van de vraag of vernietiging van de kernwapens een goede zaak zou zijn, antwoordt hij: 'Nou ik denk dat dat best een goed iets is, denk ik. Maar de kans op een oorlog is dan alweer groter. Nou ja, de één heeft... Als alle kernwapens weg zijn, en de één heeft toch weer iets meer, dan is de oorlog toch weer meer binnen bereik, denk ik. Want het is dan minder erg met de gevolgen, denk ik, iemand kan sneller naar de wapens grijpen misschien.

Op de vraag wat je zelf zou kunnen doen om de mogelijkheid van een kernoorlog te voorkomen, antwoordt Karel: 'Nou weinig, heel weinig. Nou gaat het toch allemaal van hogerhand en dan kan je wel gaan protesteren met 200.000 mensen in Den Haag, of met 300.000. Ik denk dat, ja, de regering ziet het wel, maar ik denk dat die er zich heel weinig van aantrekt'.

Karin antwoordt op de vraag of zij op de hoogte is van de gevolgen van een kernoorlog: 'Ik weet... niet zoveel. Je weet dat als er zo'n bom ontploft, dat er... er zijn raketten in allerlei vormen, dus dat... dat er mensen

doodgaan. Dat is dus giftige dampen... en de mensen die blijven leven krijgen naderhand, denk ik, nog afwijkingen bij de kinderen... en ga maar door'. Op de vraag welk beeld ze van een kernoorlog heeft stelt ze: 'Iets heel ergs. Als het gebeurt dan... ja... volgens mij weet je er niet echt veel van natuurlijk, want ... zeggen ze een hele luchtledige ruimte of zoiets, weet ik veel, of naar de kernkelders. We hebben speciale plaatsen. Maar als we vanuit Voorschoten naar... ik weet niet waar ze precies zijn; in Rotterdam geloof ik ook... Bij grote steden zijn ze geloof ik. Als wij in een auto moeten gaan zitten en eerst daar naar toe gaan rijden... Nou dan ben je toch allang weg, denk ik'. Heb je overlevingskansen, luidt de volgende vraag: 'Ze zijn er wel. Dat heb je gezien aan Hiroshima. Maar ik denk dat... als je een overlevende bent en je bent weinig... ik denk niet dat je graag zou willen blijven leven. En je hebt toch van die dampen ingeademd. Ja, en ze zeggen wel... naar kelders en zo. Maar daar komt zo veel, daar ontkom je toch niet aan volgens mij'.

Karin denkt niet in termen van evenwicht maar van overmaat. Op de vraag hoe ze denkt over het bezit van kernwapens door verschillende landen antwoordt ze: 'Zoals het nu is, is het stom. Het is... dat vind ik heel erg'. Waarom? 'Nou, ze hebben nu geloof ik wapens om weet ik veel hoe vaak de hele wereld te vernietigen. Nou, ik bedoel ... aan 1 hebben ze toch genoeg. Ja... in één keer is de wereld vernietigd'. Op de vraag of kernwapens gebruikt zullen worden antwoordt ze: 'Nec, iedereen is er bang voor. Tenminste dat is echt... of er

moet inderdaad zo'n noodtoestand zijn...'. Wat versta je onder noodtoestand? 'Dat het zo erg is dat één land helemaal niet meer weet wat ie doet en dat ze dan naar die kernbom grijpen. En als er natuurlijk eentje is afgeschoten, dan wordt de rest ook afgeschoten'.

Op de vraag of je zelf wat kunt doen om een kernoorlog te voorkomen, zegt Karin: 'Nee, want als je hier zo kijkt, ik denk niet eens dat er heel veel aan te doen is. Als je kijkt hoeveel demonstraties er al zijn en die kernwapens kwamen toch'. Op de vraag of ze zelf weleens heeft meegedaan aan een actie, antwoordt ze: 'Ik heb geloof ik ooit eens een keertje wel ... nee, ik heb geloof ik die actie nooit ondertekend van die... zoveel miljoen handtekeningen. Want dat was natuurlijk gewoon... dat was zo'n domme actie, tenminste. Daar hadden wij thuis nog ... wij zijn thuis best misschien wel tegen kernwapens of zo, maar het was zo... niemand heeft bij ons thuis getekend want je kreeg een kaart voor 5 personen. Wij waren met 5 personen. Nou kinderen die niet eens geboren waren voor mijn part, die hadden dus ook al een handtekening kunnen zetten'.

Opvallend is dat Karel en Karin beiden nogal pessimistisch zijn over hun eigen mogelijkheden de loop der dingen te beïnvloeden, mede door de in hun ogen mislukte handtekeningactie en demonstraties, in verband met de plaatsing van kruisraketten in de zomer en herfst van 1983; een belangrijk verschil tussen beiden is dat Karin persoonlijk betrokken is bij het thema kernoorlog: zij weet zich in te leven in de situatie van een kernoorlog, en haar persoonlijke ervaringen te voorspellen. Karel daarentegen blijft afstandelijk strategisch spreken over de mogelijkheid van een kernoorlog. Bij hem geen fantasieën over de vernietiging van leven, over de onzin van schuilkelders, over Hiroshima als exempel. Persoonlijk voelt hij zich niet geraakt door het thema kernoorlog. Het is een politiek item zoals ieder ander, en daarover moet met conventionele middelen, zoals evenwichtdenken, gediscussieerd worden. Een ander belangrijk verschil is de tegenstelling evenwicht versus overmaat. Vanwege de overmaat is het irrelevant voor Karin in termen van evenwicht te denken, terwijl Karel het

evenwicht – op welk niveau van bewapening dan ook – als een van de belangrijkste preventies van oorlog beschouwt, zelfs van een conventionele oorlog. Er staan kortom twee denk- en waarnemingsschema's tegenover elkaar: Karel met de lage score op de moraliteitsschaal leeft zich niet in de gevolgen van een kernoorlog voor zichzelf en de medemens in, en heeft geen sterke fantasiebeelden bij het begrip kernoorlog. Hij argumenteert afstandelijk-strategisch. Karin met de hogere score kan zich wel sterk inleven in de situatie van een kernoorlog, en haar denken erover is bepaald door het gevoel van irrationaliteit van de overmaat aan kernwapens, waardoor ook het denken in machtsblokken minder relevant wordt. Tragisch is dat beide adolescenten het gevoel missen zelf iets aan de stand van zaken te kunnen veranderen. Het lijkt erop dat beiden dit gevoel nu ook kunnen rationaliseren door te verwijzen naar de mislukte acties tegen de kruisraketten.

De samenhang tussen moraliteit en ethnocentrisme zullen we illustreren aan twee andere interviews. De fragmenten zijn afkomstig uit interviews met Corrie en Coby. Corrie is 15 jaar en komt uit een lager milieu (SES=2). Zij scoorde heel laag op de SROM (246) en behoorde tot de groep zonder duidelijke politieke voorkeur. Corrie lijkt heel resoluut, zelfs uitdagend in haar antwoorden. Coby is 14 jaar en komt uit een hoger milieu (SES=5). Zij scoorde hoog op de SROM (346), maar behoorde evenals Corrie tot de scholieren zonder duidelijke politieke voorkeur. Coby is opvallend nerveus en onzeker in het gesprek, ze is aardig en vriendelijk, en ondanks haar nervositeit gaag bereid mee te werken aan het onderzoek.

Corrie heeft op de vragenlijst ingevuld dat zij het eens is met de stelling dat je mensen uit een ander land nooit goed kunt begrijpen. In het interview licht ze deze mening toe: '... ze praten gewoon niet duidelijk en ze lopen een beetje moeilijk te doen. En ze komen uit een heel ander milieu...'. Op de vraag of ze zelf ervaringen heeft opgedaan met buitenlanders antwoordt ze: 'nee, geloof het niet. Ja, ik ken wel zwarte mensen of zo maar die zijn al heel lang Nederlanders en zo... Nee, echte buitenlanders ken ik niet'. Op de vraag wat

haar mening is over het samenwonen of getrouwd-zijn van een Nederlander en een buitenlander, antwoordt Corrie wat onverschillig: 'Nou dat moeten ze zelf weten. Daar heb ik niks mee te maken'. Maar zelf zou ze niet met een buitenlander willen trouwen: 'Nee, ik zou dat nooit doen, denk ik... Nou je hoort van die verhalen dat de vrouw onwijs onderdrukt wordt... in andere landen... Turkije en zo. Dus... dat doe ik dan maar niet'.

Corrie heeft op de vragenlijst ingevuld dat elk volk beter in eigen land kan blijven. Haar toelichting: 'Ja, ze zijn hier gekomen en gelijk was er werkloosheid. En je hoort van die verhalen... altijd vechtpartijen en zo'. Ze zou vanwege deze laatste reden ook niet graag in een buurt met buitenlanders willen wonen: '... je hoort dat er altijd rotzooi is en zo in die buurten... Net als in die Molukkerwijken, daar zijn toch ook telkens rellen'. Op de vraag hoe ze dit weet, antwoordt Corrie: 'ja, je hoort het gewoon. Je hoort bijvoorbeeld nou allemaal buitenlanders zijn messentrekkers en zo... veroorzaken rotzooi'.

Toch vindt Corrie wel dat buitenlanders recht hebben op een goede baan. 'Ja, ze hebben er wel recht op vind ik, ... maar als ze hier toch zitten, nou... als ze Nederlander zijn geworden mogen ze van mij een goede baan hebben'. Ze weet ook dat buitenlanders hierheen zijn gekomen omdat hier meer werk was, en in hun eigen land geen. Maar op de vraag wat er moet gebeuren als buitenlanders hier werkloos zijn antwoordt ze kort maar krachtig: 'Terug naar hun eigen land'. Op de vraag wat er moet gebeuren als de buitenlanders eerst hier gewerkt hebben, en toen hun baan zijn kwijtgeraakt of arbeidsongeschikt zijn geworden, antwoordt Corrie wat minder zeker: 'Ja, ... eh ... ik weet niet hoor. Nou van mij kunnen ze oplazeren'.

Later in het gesprek wordt wat gas teruggenomen: haar mening over terugkeer geldt alleen voor 'mensen die er net zijn. Nou mensen die hier al een jaartje of zo wonen, nou die hoeven ... eh ... maar niet meer terug'. Wel moeten buitenlanders zich meer aanpassen aan onze cultuur. Dat is nu niet het geval: 'Nou ... ik geloof dat ze zich niet zo best aanpassen want ze gaan gewoon door met hun eigen

milieu... leven. Wat ze zo gewend zijn... net zo als die Ramadan en zo, die doen ze gewoon..., en, bij de Turken is de man nog steeds boven de vrouw... ik vind wel dat ze zich aan moeten passen. Ze zijn hier gekomen dus dan moeten ze zich ook maar aanpassen... gewoon dat ze doen als gewone Nederlanders'.

Coby is aanvankelijk erg aarzelend in haar antwoorden. Ze weet niet goed te vertellen waarom ze vindt dat je buitenlanders best goed kunt begrijpen. Wel heeft ze een buitenlands meisje gekend: 'één meisje die heeft bij mij in de klas gezeten'. Met dit meisje ging ze ook wel om, en heeft ze nooit problemen gehad. Op de vraag wat ze vindt van de situatie waarin een Nederlander en een buitenlander samenwonen of getrouwd zijn, antwoordt ze: 'Nou, dat vind ik heel gewoon, ja... dat moet toch kunnen'. Ze kent persoonlijk ook een buitenlander die getrouwd is met een Nederlandse. Of ze zelf ook met een buitenlander getrouwd zou willen zijn weet ze niet zeker. 'Het maakt me niet uit, het ligt eraan... als ik hem onwijs leuk vind, dan zou ik het niet erg vinden natuurlijk'.

Ze heeft op de vragenlijst ingevuld dat ze het oneens is met de stelling dat ieder volk maar beter in eigen land kan blijven. 'Ik denk dat het wel goed is dat je ook met anderen, andere levensomstandigheden te maken krijgt. Anders ben je alleen maar met je eigen land bezig en zo'. Ze zou het ook geen probleem vinden met buitenlanders in eenzelfde wijk te wonen: 'als ik maar goed met die mensen op kan schieten, maakt het me helemaal niet uit'. Of er geen gevaar van rellen en dergelijke is? 'Ja, het zou wel kunnen omdat... de levenswijze natuurlijk heel anders is maar ik vind, als je een beetje begrip voor elkaar kan tonen dan hoeft dat ook niet te gebeuren'.

Coby vindt dat buitenlanders recht hebben op een goede baan: 'Als ze, zeg maar, een even goede opleiding hebben gehad en als ze de hele tijd op school gezeten hebben dan vind ik dat ze evenveel recht hebben... hebben ze er ook alles voor gedaan'. Wat moet er gebeuren als buitenlanders geen werk hebben? 'Nou gewoon hetzelfde als de Nederlanders'. Waarom? 'Nou ik weet niet maar als ze echt door omstandigheden gewoon niet kunnen

werken of echt niks kunnen vinden, dan vind ik dat. Ja, ze moeten, ik vind ja, als ze maar geen werk kunnen krijgen maar wel blijven zoeken, ik vind dan dat ze evenveel rechten hebben'. Ook Coby weet dat buitenlanders hierheen zijn gekomen omdat hier de kans op werk veel groter was dan in hun eigen land.

Coby vindt dat buitenlanders zich niet op alle fronten hoeven aan te passen aan de Nederlanders, hoewel ze dit vaak wel proberen: '... het zal wel moeilijk zijn maar ik denk wel dat... de meesten zich wel proberen aan te passen. Dat ze houden heel veel natuurlijk wel... hun eigen land houden ze natuurlijk wel... en gewoontes... maar ik denk dat ze het wel proberen'. Met name het eigen geloof zullen ze moeten kunnen behouden: 'het is natuurlijk wel moeilijk omdat ze met veel meer Nederlanders waren maar... ik dacht wel dat er groepen en ook wel kerken voor hun waren enzo'.

Bij beide scholieren kunnen geen diepgaande politieke of economische analyses over de achtergronden van 'gastarbeid' en discriminatie van buitenlanders worden aangetroffen. Corrie heeft geen persoonlijke ervaringen met individuele buitenlanders, maar weet uit het geruchtcircuit dat ze maar beter uit de buurt kunnen blijven. Voor Coby zijn buitenlanders in de allereerste plaats medemensen voor wie je begrip moet kunnen opbrengen, en die onder gelijke omstandigheden dezelfde rechten en plichten hebben als Nederlanders. Haar antwoorden lijken vooral ingegeven door positieve persoonlijke ervaringen met buitenlanders. Haar hogere moreel oordeelsniveau lijkt er mede toe te leiden dat ze zich wat gemakkelijker weet te verplaatsen in de individuele buitenlander, terwijl Corry dat inlevingsvermogen lijkt te missen en afgaat op ideologische flarden omtrent de groep buitenlanders.

Een politieke vertaling van de moreel bepaalde afwijzing of acceptatie van de buitenlanders is nog niet aan de orde. Beide scholieren hebben elders in de vragenlijst aangegeven geen duidelijke partij-preferentie te koesteren. Hun leeftijd zal hierbij ongetwijfeld ook een rol spelen. Hoewel hun standpunt dus niet zonder meer politiek te noemen valt, maar eerder moreel, hebben hun uitspraken wel

politieke implicaties. Indien door invloeden van buitenaf geen omwenteling in hun (morele) oordelen wordt bewerkstelligd, hebben anti-democratische ethnocentrische tendensen sneller vat op degene die zich niet kan inleven in de buitenlander als een in principe gelijkwaardig wezen, dan op degene die dat inlevingsvermogen wel weet op te brengen. Moraliteit dicteert geen politieke stellingname, maar vormt wel een vruchtbare of minder vruchtbare voedingsbodem voor een bepaalde politieke socialisatie.

Conclusie

Moreel argumenteren blijkt in de verwachte richting samen te hangen met enkele belangrijke politieke attitudes. Met name bezorgdheid over kernbewapening en ethnocentrisme zijn gerelateerd aan moreel argumenteren. Hoe hoger het niveau van moreel argumenteren, hoe groter de bezorgdheid over kernbewapening is en hoe minder ethnocentrisch de jongere is. De gegevens uit het kwalitatieve onderzoek vormen een illustratie van deze uitkomsten. Een jongere met een hoger niveau van morele argumentatie weet zich wat beter in te leven in de gevolgen van een kernoorlog voor hem of haar persoonlijk. Een kernoorlog is geen abstract onderwerp waarop politieke clichés moeten worden toegepast, zoals bij iemand met een lager niveau van morele argumentatie. Integendeel, een kernoorlog is een mogelijke persoonlijke realiteit waarvan het irrationele karakter intuïtief wordt aanvoeld. Datzelfde verschil treedt op in de interviewfragmenten over ethnocentrisme. De jongere met een lager niveau van moreel argumenteren weet zich geen voorstelling te maken van het leven van een individuele gastarbeiders. Het gaat bij de problematiek van gastarbeid ook niet om individuen in wie men zich zou kunnen of willen inleven. Gastarbeid is een abstracte categorie waarop met bekende leuzen ('Nou van mij kunnen ze oplazeren') wordt gereageerd. Men kijkt niet achter de abstracte categorie om te ontdekken dat er gelijkwaardige personen in verscholen gaan. Bij de jongere met een wat hoger niveau van morele argumentatie zien we juist wel de neiging het verschijnsel gastarbeid te personaliseren, d.w.z. te verbinden

aan persoonlijke ervaringen en aan mensen van vlees en bloed.

Uiteraard betekent dit nog niet dat via inleving in de persoonlijke aspecten van een politieke problematiek ook een kritische politieke attitude ontstaat, gepaard met een even kritische actiebereidheid. Integendeel, we zien juist bij de jongeren met een wat hoger argumentatie-niveau de neiging tot personaliseren die haaks lijkt te staan op het ontwikkelen van een meer abstracte politieke analyse. Door hun inlevingsvermogen in de persoonlijke aspecten van een politiek probleem zijn de jongeren met een wat hoger moreel niveau beter bestand tegen populaire leuzen die als een adequaat collectief antwoord op het politieke probleem gelden. Men is bereid door de cliché's heen te breken en door te stoten naar de ervaringswereld van de betrokkenen. Dit betekent echter beslist niet dat deze jongeren dan ook in staat zijn een min of meer afgeronde politieke analyse te leveren. Daarvoor ontbreekt de nodige feitenkennis, en het besef dat naast persoonlijke betrokkenheid ook principiële overwegingen een rol moet spelen bij de beoordeling van een politiek vraagstuk. Want zoveel is duidelijk: zelfs de jongeren in onze steekproef met het hoogste niveau van morele argumentatie zijn nog niet in staat vanuit principiële overwegingen een standpunt te bepalen. Hun persoonsgerichte moreel argumenteren maakt hen immuun voor abstracte politieke slogans, maar tegelijk sceptisch over de effectiviteit van collectieve politieke actie. Dat laatste wordt dan nog aangewakkerd door het verloop van politieke acties uit het verleden, waarbij het wel is gelukt een zeer grote groep mensen te mobiliseren maar zichtbaar direct succes is uitgebleven. Dergelijke acties zijn van grote politiek-pedagogische betekenis omdat ze doordringen in het bewustzijn van bijna iedere jongere, en door hen als argument, cq. als rationalisatie worden gebruikt om zich al dan niet opnieuw te engageren.

Summary

In this study the relation between moral argumentation and political attitudes such as

concern about nuclear war, sexism, minority groups, and authoritarianism is focussed upon. 46 High school students were involved in a qualitative study based upon tests and questionnaires. The measures were: the 'Sociomoral Reflection Objective Measure', the 'Inventory of Nuclear War Attitudes', the Slade & Jenner sexism scale, an ethnocentrism scale, and a Dutch version of the F-scale. From multivariate analysis it could be derived that especially concern about nuclear war and ethnocentrism are related to moral judgment level. Our qualitative study illustrates the backgrounds of this relation.

Noten

* Met medewerking van Ciska Dijkstra. Zij voerde de gesprekken met de jongeren over diverse politieke thema's, en maakte hiervan verbatim transcripties.

1 Voor toetsing van bivariate samenhangen is deze steekproef-grootte voldoende. Bij éézijdige toetsing op een conventioneel alpha-niveau van .05 is de kans op een fout van de tweede soort (ten onrechte 'accepteren' van de nulhypothese) nog aanvaardbaar. Voor toetsing van multivariate samenhangen via regressie-analyses wordt wel als vuistregel gehanteerd dat de verhouding tussen het aantal proefpersonen en variabelen niet ongunstiger mag zijn dan 5:1. Aan dit criterium voldoet onze regressie-analyse.

2 De antwoordpatronen van de vier geïnterviewden zijn niet geheel consistent als we zouden uitgaan van perfecte correlaties in de groep als geheel. De correlaties zijn echter wel tamelijk hoog maar niet maximaal. Vandaar dat op individueel niveau afwijkingen van het ideaalbeeld te verwachten zijn.

Literatuur

- Adorno, T.W., E. Frenkel-Brunswik, D.J. Levinson en R.N. Sanford (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper & Row.
- Candee, D. (1974). Ego developmental aspects of new left ideology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 30, 620-630.
- De Jong, M.J. en J.H. Van der Toorn (1984).

- Etnisch vooroordeel onder middelbare scholieren. *Pedagogisch Tijdschrift*, 9, 509-517.
- Gibbs, J.C., K.D. Arnold, R.L. Morgan, E.S. Schwartz, M.P. Cavaghan en M.B. Tappan (1984). Construction and validation of a multiple-choice measure of moral reasoning. *Child Development*, 55, 527-536.
- Grueneich, R., D.A. Weldon en G.G. Zecker (1983). *Construction of an attitude scale for the assessment of concern about nuclear war*. Paper presented at the Fifty-Fourth Annual Meeting of the Eastern Psychological Association, Philadelphia, April 7.
- Habermas, J. (1976). *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Hagendoorn, L. en J. Janssen (1983). *Rechtsomkeer - Rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen*. Baarn: Ambo.
- Hubbard, F.O.A., M.H. Van IJzendoorn en L.W.C. Tavecchio (1982). Validation of a questionnaire measuring attitudes toward females' social roles for a Dutch population. *Psychological Reports*, 51, 491-498.
- Kohlberg, L. (1984). *Essays on moral development. Volume II. The psychology of moral development*. New York: Harper & Row.
- Piaget, J. (1973). *Das moralische Urteil beim Kinde*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Roe, R.A. (1972). Over jazeggen en autoritarisme. *Nederlands Tijdschrift voor Psychologie*, 27, 385-397.
- Slade, P. en F.A.J. Jenner (1978). Questionnaire measuring attitudes to female social roles. *Psychological Reports*, 43, 351-354.
- Weinreich-Haste, H. (1986). Kohlberg's contribution to political psychology: A positive view. In S. Modgil & C. Modgil (Eds.), *Lawrence Kohlberg: Consensus and controversy* (pp. 337-363). Philadelphia: Falmer Presse.
- Westerlaak, J.M. van, J.A. Kropman en J.W.M. Collaris (1975). *Beroepenklapper*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- IJzendoorn, M.H. van (1983). Moral and political education: A case for integration. *International Journal of Political Education*, 5, 25-41.
- IJzendoorn, M.H. van (1985). Politieke pedagogiek. Op zoek naar condities van aanspreekbaarheid voor anti-demokratische tendensen. *Comenius*, 19, 255-270.
- IJzendoorn, M.H. van (1986). Is Kohlbergs theorie van de morele ontwikkeling sexistisch? *Kind & Adolescent*, 7, 34-39.
- IJzendoorn, M.H. van (1987). Moral judgment and concern about nuclear war. *Youth & Society*, 18, 283-301.
- IJzendoorn, M.H. van (1988). Moraliteit, autoritarisme en ethnocentrisme bij jongeren. In G. Egas, B. Kruithof, L.T. van der Linden, M. de Ras, H. Teunissen en B. Vreeburg (red.), *Over mores leren. Liber amicorum J.E.G.C. Dibbits* (pp. 198-209). Leuven: Acco.

Trefwoorden

- Politiek gedrag (Eudised 26440)
Jeugdmentaliteit (Eudised 25730)